

Прономінативно-інфінітивний комплекс у структурі українських прислів'їв та приказок

Кобченко Наталя

ДЗК м. Москви «Бібліотека української літератури»

Привабливим об'єктом лінгвістичних досліджень завдяки особливій граматичній організації постають конструкції з прономінативно-інфінітивним комплексом (ПІК): *Біда, коли нікому злизувати розбризану в гарчанні слину* (М. Матіос); *Але Аврорі все одно не було чого робити цілу годину, поки прийде на урок Юра* (Л. Клименко); *Ганок був у прохідному дворі, отже до нього можна було підкрастися, мали ми куди й тікати* (В. Шевчук); *У кожній нації є від чого збожжеволіти* (Л. Костенко). Заперечні односкладні речення з ПІК у теперішньому часі мають синтаксичні варіанти – з синтетичною й аналітичною формою предикативного прономінатива: *Можете зняти охорону: вже нема кому нападати* (В. Кожелянко) — *Можете зняти охорону: вже нікому нападати* – що зумовлює потребу розгляду таких побудов у стилістичному аспекті. Між тим, на сьогоднішній день подібні студії відсутні, натрапляємо лише на поодинокі зауваги з цього приводу. Зокрема, С. Караванський наголошує, що утворення з аналітичним предикативним прономінативом природніші для української мови, оскільки вони є «живомовними» [Караванський 2009: 291-292], тоді як конструкції з синтетичним предикатом «поширилися у нас від книжної освіти» [Караванський 2009: 317-318]. Щоб перевірити, виправданість цієї тези, звертаємося до паремій, адже це найдавніший пласт текстів, створених здебільшого людьми без освіти, а отже, синтаксична структура прислів'їв і приказок об'єктивно передає організацію живої народної мови, є своєрідною її фотографією.

Також варто зазначити, що в мовознавчій літературі практично не висвітлене питання про стверджувальні речення з ПІК. Тому, щоб з'ясувати, наскільки вони характерні для української мови, принагідно ставимо за мету визначити ще й ступінь їх розповсюдження серед паремійних одиниць.

Аналіз фактичного матеріалу дозволяє говорити про різноманітну роль ПІК в організації українських прислів'їв та приказок, а саме:

І. ПІК утворює одну з предикативних частин складносурядного речення. Зазвичай між предикативними частинами таких паремій встановлюються зіставно-протиставні відношення: *Пішов дід на жєбри, та не мав у що хліба класти; За поцілунками світа не бачу, а за коханням – жити ніколи; Гарна година, та ні з ким поляйтесь; Чорт болото запалив, та нікому гасити*, або на зіставно-протиставне значення нашаровується

умовно-наслідковий відтінок: *Було б що випити, а пияки знайдуться; І побить, і полаять, та як є за що.* Подекуди трапляються й побудови з перелічувальними відношеннями одночасності: *І чоботи ледащо, і робити нема що; Що ж маєш робити? Свого розуму нема і нема де купити,* причиново-наслідковими: *То снідаю, то обідаю – і погуляти ніколи,* а також розділовими: *Нема ні де сісти, ні що з'їсти.*

У конструкціях розглядуваного типу більш вживаним є синтетичний предикативний прономінатив: він трапляється у 61% випадків, аналітичний відповідно – у 39%. Прикметно, що деякі з цих прислів'їв утворюють синонімічні ряди, членами яких є побудови з синтетичним й аналітичним предикатом: *Світ широкий, а спочити ніде – Великий світ, та нема де дітись; Усе пани та пани, а нікому свині пасти – Все пани та пани, а греблі нема кому загатити.*

Упадає в очі й така тенденція: предикативні частини, організовані стверджувальним ПІК, трапляються лише в реченнях з синкретичними семантико-синтаксичними відношеннями, конденсуючи в собі значення протиставлення й умови. Також слід наголосити й на потенціалі ПІК формувати обидві предикативні частини складносурядного речення із зіставно-протиставними відношеннями, одна з яких є стверджувальною, а інша заперечною: *Робити є що, а заробити то нігде; Бити та лаяти є кому, а годувати – так нікому,* або ж обидві частини – заперечні: *У цимбалісти нема на чім сісти, а у басісти нема що їсти; Бити нікого, а взяти нічого.* Загалом з-поміж паремій цієї групи частка побудов, утворених стверджувальним ПІК, становить 11%.

II. ПІК є граматичним центром підрядної предикативної частини. Ця група досліджуваних паремій є найчисленнішою, і за структурно-семантичними показниками розпадається на 4 підгрупи:

1. Складнопідрядні речення розчленованої структури, переважну більшість яких (83%) становлять конструкції з валентно-незумовленою підрядною умови: *Нащо було умиватись, коли ні з ким цілуватись; Не пізно красно ходити, коби було в чім; Добре вогонь горить, коли є чим підпалить; Жуй, тату, воду, коли хліба нічим.* Значно програють у частотності вживання підрядні предикативні частини з семантикою причини (9%): *Давайте круту варить, бо рідкої ні з чого; Говорила сама в хаті, бо ні з ким було; Цей не зійде з ума, бо нема з чого, мети* (2,7%): *Ні за віщо і рук зачепити, щоб було як жити; Неси, Боже, кудлатого, щоб було за що скубти,* допусту (2,7%): *Хоч нічого їсти, та весело жити; Хоч нема що з'їсти, аби було з ким сісти,* а також синкретичні – місця з відтінком умови (2,7%): *Тяжко працювати, де нічого взяти; Добре ся там пестити, де піч велика і є кому варити.* У структурі аналізованих прислів'їв і приказок розповсюдженість синтетичних й аналітичних предикативних прономінативів майже однакова – 48% і 52% відповідно. У цій підгрупі досить поширеними виявляються утворення зі стверджувальним ПІК – 37%.

2. Складнопідрядні речення нерозчленованої структури займенниково-співвідносні. Незважаючи на те, що частотність прислів'їв цієї підгрупи не надто висока, серед них у приблизно однаковій кількості наявні зразки й симетричної, і несиметричної структури: *Хто сіє по Покрові, той не має що дати корові; Там такого наговорив, що і класти нікуди; Там добре попові попиту, де є що вхопити; Гостя подорожнього прийми, бо так оббреше всюди, що й очей нігде показати*. Синтетичний предикатив тут виявляється уживанішим – виступає в 71% випадків. Частка одиниць зі стверджувальним ПІК дорівнює 3%.

3. Складнопідрядні речення нерозчленованої структури з'ясувально-об'єктні: *Сам Бог бачить, що нема де взять; Бідаку не первина, що ні з чим до млина*. Власне, два наведені приклади й презентують всю підгрупу, відтак стверджувальних ПІК тут не виявлено, а синтетичні й аналітичні предикативні прономінативи трапляються в однаковій кількості.

4. Складнопідрядні речення нерозчленованої структури квалітативні – представлені одним прислів'ям із заперечним ПІК, форма предиката синтетична: *Такого води, що нігде горобицю лапи вмочити*.

III. ПІК організовує предикативну частину безсполучникового складного речення. Ця група паремій вирізняється семантичним розмаїттям – між предикативними частинами можливі такі відношення: зіставно-протиставні: *Балакала покійна до смерті – казати нічого; Було що їсти й пити, тільки принуки не було*, перелічувальні одночасності: *Ніщо їсти, ніде сісти*, перелічувальні послідовності: *Їхав по горі Волох, розсипав горох; стало світати, нема що збирати*, з'ясувально-об'єктні: *Не першинка, ні з чим до млинка*, умовно-наслідкові: *Згоріла хижка, згоріла книжка – нічим ворожить*; пояснювальні: *Шкода, що сусідів нема дома, ні з ким посваритися* та темпоральні: *Як нап'ється, решетом гроші міряє, як проспиться – нізащо решето купити*. У структурі цих прислів'їв поширенішими є синтетичні предикативні прономінативи – 67%. Побудови зі стверджувальним ПІК трапляються нечасто – у 17% випадків.

IV. ПІК формує просте речення, зазвичай односкладне: *У голоти нема що молоти; Буде чим руки погріти*, однак зустрічаються й двоскладні утворення: *Басистий не має де сісти; Не мав мене де дідько здибати, та на гладкій дорозі*. У межах цієї групи паремій кількісно переважають конструкції із заперечним ПІК, частка одиниць зі стверджувальним ПІК складає лише 14%. Співвідношення побудов з аналітичним і синтетичним предикативним прономінативом – 60% до 40%.

V. ПІК визначає структуру головної частини складнопідрядного речення. ПІК, що формує головну частину таких прислів'їв, заперечний, а підрядна частина виражає умову: *Якби курити, то було б що робити, а то сидиш та світом нудиш; Як усе святкувати, то не буде чого ковтати*. Конструкції зі стверджувальним ПІК становлять 20%, синтетичні й аналітичні предикати розповсюджені однаково.

VI. ПІК лежить в основі приєднувальної предикативної частини:

Нехай дівка грішити, а то не буде в чому каятись; Як є старе в хаті, то бив би, а як нема – то купив би, та ніде. Усі приєднувальні частини заперечні, з синтетичним предикативним прономінативом вживається 67% одиниць.

Осібнo стоїть група прислів'їв і приказок, структуру яких визначає фразеологізм прономінативно-інфінітивного зразка: *Поля – що й курці лапою нема де ступить; За дурними нічого в Київ їхати, вони й тут є; Ані роду, ані плоду, ані зав'язки – нема за що зачепитися.* Відсутність з-поміж цих утворень стверджувальних пояснюється специфікою самих фразем, адже словники фіксують лише 2 стверджувальні ідіоми такого кшталту. Обчислюючи ступінь поширення паремій із заперечним і стверджувальним ПІК, а також з аналітичними й синтетичними предикативними прономінативами, ці побудови до уваги не беремо, бо вони зображають картину функціонування фразеологізмів, а не вільних речень з ПІК.

Таким чином, аналіз паремійного матеріалу показав, що конструкції з синтетичним предикативним прономінативом є так само органічними для української мови, як і побудови з аналітичним предикатом, більш того вони навіть переважають у частотності, складаючи 57%. Досить поширеними є стверджувальні речення з ПІК: їхня частка – 24%. Визначення кореляції утворень з синтетичним й аналітичним предикативним прономінативом у діалектному мовленні належить до перспектив нашого дослідження.

Література

Караванський, С.: Секрети української мови. БаК, Львів 2009.

Прислів'я та приказки: Природа. Господарська діяльність людини / Упоряд. М.М. Пазяк. Наукова думка, Київ 1989.

Прислів'я та приказки: Людина. Родинне життя. Риси характеру / Упоряд. М.М. Пазяк. Наукова думка, Київ 1990.

Прислів'я та приказки: Взаємини між людьми / Упоряд. М.М. Пазяк. Наукова думка, Київ 1991.

Українські приказки, прислів'я і таке інше / Уклав М. Номис / Упоряд., приміт. та вступна ст. М.М. Пазяка. Либідь, Київ 1993.

Summary

The paper deals with the exposition of the role of pronominal-infinite complex in the structure of Ukrainian proverbs. The correlation of constructions with synthetic and analytic predicative pronouns is determined. Also the frequency of the proverbs with the affirmative pronominal-infinite complex is found.

Key words: pronominal-infinite complex, synthetic and analytic predicates, affirmative and negative sentences, proverb.

n.kobchenko@mail.ru